

Q. Omonov*(Toshkent, O'zbekiston)*

mmi.prorektor@tsuos.uz

Turkiy tillar tarixida rasmiy uslubning takomil bosqichlari va davrlashtirish masalalari

Abstrakt

Turkiy tillar qadimiy tarixga ega. U bugungi holga kelgunga qadar turli taraqqiyot bosqichlari, davrlarini bosib o'tgan. Ana shu jarayonda ichki va tashqi omillarga ko'ra o'zgarishlarga uchragan. Bu holni turkiy tillar rasmiy uslubining takomil bosqichlari misolida kuzatish mumkin. Ushbu maqolada turkiy tillarga xos hujjatchilik, rasmiy yozma uslub tarixi, uning rivojlanish jarayoni va mazkur jarayonni davrlarga bo'lib o'rganish masalasi tahlil etilgan.

Muallif maqolada ko'k turk bitiglari tilini barcha uslublarning asosi sifatida qarash zarur degan fikrni ilgari suradi hamda o'z fikrlarini turkiy tilning qadimgi davriga oid namunalar bilan asoslashga harakat qiladi. Turkiy hujjatchilik tarixi, rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomillashuvi bir qancha davrlarni o'z ichiga oladi. Muallif uni quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi: "Eng qadimgi davrlar hujjatchiligi", "Turk xoqonliklari davri hujjatchiligi", "IX–XIII asrlar hujjatchiligi", "XIII–XVI asrlar hujjatchiligi". Maqolada ushbu davrlar yana ichki bosqichlardan iborat ekani ham qayd etilgan. Muallif turkiy rasmiy uslubning takomil bosqichlari tahlili turkiy saltanatlarning ish yuritish amaliyotida rasmiy matn tuzish an'anasi tugal shakllanganligi, hujjat bitishning yagona andozasi amal qilganligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *"turkiy tillar, ko'k turk, rasmiy uslub, bosqich, davrlashtirish, turkiy hujjatlar, turk xoqonligi."*

Muallif haqida: *Qudrat Omonov* – filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Omonov, Qudrat. 2020. “Turkiy tillar tarixida rasmiy uslubning takomil bosqichlari va davrlashtirish masalalari”. *Oltin bitiglar* 2: 33—48.

Kirish

Muayyan bir til tarixining turli davrlarida til vositalarining boshqasi bilan almashinishi (oʻrnini egallashi), uning qurilishi va meʼyorida sifat jihatdan oʻzgarishlar sodir boʻlgani uchun ham tilning taraqqiyot bosqichlarini davrlarga ajratib oʻrganamiz.

Tildagi biror-bir hodisaning boshqasi bilan oʻrin almashinuvi tilning rivojlanish jarayoni sifatida undagi mavjud vosita boshqa kategoriya tomonidan siqib chiqariladi va u bilan aloqasini yoʻqotib, yangi til birligi, yangi kategoriya sifatida namoyon boʻladi. Bu qonuniyat tilshunoslikda «tabiiy transformatsiya» (oʻzgarish, bir holatdan boshqasiga oʻtish) atamasi bilan yuritiladi [Koduxov 1974, 187]. Transformatsiya – tilning tarixiy rivojlanish jarayoni sifatida tildagi ayrim hodisalarni yoki butun til strukturasining sifat oʻzgarishidir. Buning yorqin misolini qadimgi turkiy adabiy tildagi son kategoriyasining yasalishi bilan bogʻliq hodisada kuzatamiz. Unda ikki xonali sonlarni yasash uchun boshlab birlik aytilib, keyin oʻnlik aytilgan. Eʼtibor bering: *iki yigirmi* «oʻn ikki» maʼnosida qoʻllanilgan. Buning bilan «yigirmaga qarab ikki soni qoʻshildi», degan maʼno anglashiladi. Qadimgi turkiy adabiy tilda ikki xonali sonlarni yasashda ayni tartib yetakchi boʻlgan: *yiti yigirmi* – oʻn yetti, *iki otuz* – yigirma ikki. Hozirgi tilimizda mavjud tartibga yaqin tartib ham boʻlgan. Faqat unda oʻnlikdan soʻng *artuqi* soʻzi qoʻshilgan: *qirq artuqi toʻrt* – 44 [Sonning yasalishi toʻgʻrisida qarang: Sodiqov 2006, 156–158]. Son yasalishining ushbu turi oʻtmishda u qadar faol boʻlmagan. Turkiy tilning keyingi yuksalish davri – eski turkiy adabiy til deb yuritiladigan bosqichda sonning yasalishi sifat jihatdan oʻzgarib, hozirgi koʻrinishiga kelgan. Shuning uchun, til tarixida roʻy bergan transformatsiyani oʻrganish til tarixidagi muayyan xronologik bosqichni ajratish va til tarixini davrlashtirishda qoʻl keladi.

Muhimi shundaki, yozma yodgorliklar tahlili til tarixida kechgan transformatsiya masalasida turkiy tillar nisbatan konservativ tabiatga ega boʻlganini koʻrsatmoqda. Boisi, tilimiz oʻz tizimidagi hodisalarni mutlaqo yangi holatga oʻzgartib yubormaydi. Turkiy til tarixini kuzatsak, til strukturasining oʻzgarishida unchalik yiroqlashishni kuzatmaymiz. Undagi hodisalar yaxlit, bir butun

ko'inishda namoyon bo'ladi. Tildagi ana shu yaxlitlik davom etib kelayotganini kuzatish mumkin. Ayniqsa, bu holat gap qurilishida yaqqol ko'rinadi. Turkiy xalqlarning eng ko'hna yodgorliklari ko'k turk matnlarining gap qurilishi va gap bo'laklarining joylashuvi hozirgi tilimizga teng keladi. Bunga bir misol. Qadimgi bitiglarda: *Üzä kök täñri, asra yağiz yär qilintuqda ikin ara kisi oğlı qilinmis. Kisi oğlinta üzä äčüm apam Bumîn qağan, Istami qağan olurmiş.* Bu jumla hozirgi tilimizga shunday o'giriladi: «Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisinin orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istami xoqon bo'lib o'tirgan». Yoki Kul tigin va Bilga xoqon bitiglariga kiritilgan yorliqlar boshlanmasida keluvchi unvon va murojaat qismlarini tahlil etsak: *Täñri-täg täñri yaratmış türk Bilgä qağan sabīm. Sabīmīn tükāti äsidgil: ulayu ini yägünüm, oğlanīm, biriki, oğuşum, bodunum, biryä šadapīt bäglär, yïrya tarqat, buyruq bäglär, otuz ... toquz oğuz bägläri, bodunī, bu sabīmīn ädgüti äsid, qatīğdī tıñlä. – «Ko'kday (ulug'vor) Tangri yaratgan turk Bilga xoqon so'zim. So'zimni tugal eshitgil ketimdagi ini, jiyanim, o'g'lonim, ittifoq, urug'im, xalqim, o'ngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, buyruq beklar, o'ttiz ... to'qqiz o'g'uz beklari, xalqi, bu so'zlarimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla»* [Sodiqov 2004,76–79]. Har ikki matnning qurilishi va gap bo'laklarining joylashuv tartibi bir xil. Orada bir ming to'rt yuz yil o'tmagandek. Asosiy farq ayrim leksik birliklar va morfologik ko'rsatkichlarning o'zgarganida. Buning singari jarayonni so'z birikmasi qurshovida yoki qo'shma fe'llar bilan bog'liq leksik birliklarni o'zlashtirishda ham ko'rish mumkin. Jumladan, fe'l bilan bog'liq o'zlashmalar doimo turkiy tildagi biror yordamchi fe'l ko'magiga tayanib ish ko'radi. Ular yolg'iz holda o'z ma'nosini va vazifasini bajara olmaydi. Masalan, *nazar tashladi* fe'lini tahlil etsak. *Nazar* so'zi *tashladi* fe'lisiz biror harakatni amalga oshira olmaydi. U o'z harakatani ifodalash uchun tildagi biror yordamchi fe'lni ko'makka chaqiradi. Buning asl o'zbekchasi *qaradidir*. Rasmiy matnlarda keluvchi *farmon berdi* fe'li *bermak* yoki *qilmoq* yordamchi fe'lining ko'magi bilangina nutqda *buyurdi* ma'nosini yuzaga keltiradi. Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Yuqorida keltirilgan dalillar turkiy tillar tabiatida o'z-o'zini muhofaza etish, o'zligini saqlab qolish qobiliyati, himoya immuniteti yaxshi shakllanganini ko'rsatadi. Boshqa qo'shni tillar tarixiga nazar tashlasak, buning singari holatni ko'pda ko'rmaymiz. Chunonchi, eroniy tillarga e'tibor qaratsak, ko'k turk obidalari bilan bir davrda bitilgan sug'dcha matnlar tili hozirgi forschadan tamomila ajralib

turadi.

Asosiy qism

Turkiy xalqlar tarixida kechgan siyosiy, ijtimoiy, etnik, diniy, mafkuraviy, madaniy jarayonlarning ta'sirini ham inkor etib bo'lmaydi. Biroq turkiy xalqlar va ularning tili hamisha o'zligini saqlab, bu kabi jarayonlardan sog'-omon chiqqan. Shu bois, turkiy tillar tarixining taraqqiyot bosqichlarini davrlarga ajratganda ana shu omillarni e'tiborda tutgan yaxshi.

Shunga tayanib, ko'k turk bitiglari tilini barcha uslublarning asosi sifatida qarash to'g'ri bo'ladi. Ko'k turk matnlarining tili o'sha kezda amal qilgan turkiy tilgagina emas, tilimizning butun bir tarixiga, uning ildizlariga yo'l ochadi.

Turkiy hujjatchilik tarixi, rasmiy uslubning yuzaga kelishi va takomillashuvi bir qancha davrlarni o'z ichiga oladi. Uning eng qadimgi davrlardan XVI asrlarga qadar bo'lgan takomil yo'lini quyidagi bosqichlarga ajratib o'rganish mumkin:

I. Eng qadimgi davrlar hujjatchiligi (meloddan avvalgi III asrdan, melodiy VI asrgacha).

II. Turk xoqonliklari davri hujjatchiligi (melodiy VI–IX asrlar).

Hujjatchilikning ushbu bosqichi o'z ichida ikki davrga bo'linadi:

1) *Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliklari davri hujjatchiligi* (VI–VIII asrlar);

2) *Uyg'ur xoqonligi davri hujjatchiligi* (VIII–IX asrlar).

III. IX–XIII asrlar hujjatchiligi. Turkiy hujjatchilikning bu bosqichi ham ikki davrga bo'linadi:

1) *Qoraxoniylar davri hujjatchiligi* (X asrning ikkinchi yarmidan XII asr oxirigacha);

2) *Qo'chu va Gansu davlatlarida amal qilgan hujjatchilik* (IX–XIII yuzyilliklar).

IV. XIII–XVI asrlar hujjatchiligi. Turkiy hujjatchilikning ushbu bosqichi quyidagi davrlarga bo'linadi:

1) *Chig'atoy ulusida amal qilgan hujjatchilik* (XIII–XIV asrlar);

2) *Oltin O'rda va undan keyingi xonliklar hujjatchiligi* (XIV asrning birinchi yarmidan XVI yuzyillikning ikkinchi yarmiga qadar);

3) *Temuriylar davri hujjatchiligi* (XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI yuzyillikka qadar);

4) *Usmoniylar saltanatining dastlabki davri hujjatchiligi* (XV asrning ikkinchi yarmidan XVI asrga qadar).

Eng qadimgi davrlar hujjatchiligi

Qadimgi turkiy saltanatlaridan biri Tuman tangriqut boshchiligida eramizdan burungi 200 yillarda qurildi. Uning o'g'li Maday tangriqut davrida saltanat chegarasi Yapon dengizi sohillaridan Kaspiy dengizi qirg'oqlariga qadar uzaydi. Ular harbiy jangovorlik qudratidan tashqari, davlat boshqaruvida ham salohiyatga ega edilar. Ularda devon mahkama ishlari, hujjatchilik yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Turkiy tillar tarixini tadqiq etgan mutaxassislar tilimiz taraqqiyoti rivojining bosqichlaridan birini turkiy tillar shakllanishining "xun davri" (eradan burungi III asrdan, melodi V asrgacha) tarzda guruhga ajratadi [Baskakov 1969, 152]. Mazkur bosqich tili xususida gap ketganda, xitoy manbalarida yetib kelgan, ularning bir qator so'zlari, kishi va unvon nomlari (xitoy transkripsiyasida) qadimgi turkiy xalqlarning o'sha kezlardagi tiliga doir aniq ma'lumot bermaydi, deb mulohaza yuritiladi. Farang sinologi P. Pelo xitoyliklar tomonidan tuzilgan, eramizning I–IV asrlariga tegishli lug'atlarda eng qadimgi turkiy xalqlarning tilidagi so'zlar izohlanganini ta'kidlaydi. Biroq bu lug'atlar shu choqqa qadar chop etilgan emas. Ular chop etilsa, turkiy tillardagi eng qadimgi manba sifatida o'rganish imkonini yaratardi. Shu bois, bu bosqichdagi turkiy tilning tabiati haqidagi masala hamon ochiq qolmoqda [Baskakov 1969, 153].

Kunimizga qadar qadimgi davrlarda bitilgan biror bir yozma hujjat yetib kelgan emas. Biroq xitoy yilnomalarida keltirilgan turkiy davlatlardan xitoylarga yo'llagan diplomatik maktublaridagi ayrim hujjatlar nomi, formulalar, so'z va unvon nomlariga tayanib, o'sha davrdagi rasmiy uslub asoslari to'g'risida ayrim mulohazalarni bildirishimiz mumkin. Chunonchi, *yarliq* (ko'k turk xatidagi yozilishi: **𐰽𐰺𐰍**) so'zi boshlab, tangriqutlarining¹ devonxonasida "xoqonning xati, buyrug'i" anglamida ishlatilgan. Keyinchalik, bu atamaning ishlatilish doirasi asrdan-asrga, saltanatdan-saltanatga kengayib borib, o'rta asrlarda bu atama orqali hukmdorlarga tegishli barcha

1 Qadimgi turkiy davlatlarda o'z imperatorlarini "tangriqut" (*tängri qut*) unvoni bilan atagan. Keyingi saltanatlarida ham o'z xoqonlarini shuning singari unvon bilan atash rusum bo'lgan. IX asrda asos solingan idiqut davlatida hukmdorlar "idiqut" (idi>izi>iyi>egä "tangri" ma'nosini tashiydi) sifati bilan atalgan. Ikkala o'rinda ham yurt egalarining unvoniga qo'shib kelayotgan "qut" so'zi "baxt, iqbol" anglamidan boshqa bir ma'no tashimoqda. Bizningcha, "qut" siyosiy-huquqiy atama sifatida "hukmdorning kuch-qudrati, salohiyati, davlat boshqaruvi, siyosiy hokimiyat" ma'nolarida kelmoqda. "Qut" so'zining siyosiy-huquqiy atama sifatidagi ma'nolari uchun qarang: [Omonov 2010, 3].

rasmiy matnlar tushunilgan.

Shuningdek, xoqonlar yorliqlari boshlanmasi unvonining ajralmas komponenti tarzida keluvchi *sözüm* ni qadimgi turkiy xalqlar ish yuritish amaliyotida “buyruq, farmon” ma’nosida ishlatgan. Ularning hujjatlarida *sözüm* leksimasi o’rnida *sabīm* (𐰽𐰺𐰍) qo’llanilgan. A.Bernshtamning yozishiga qaraganda, qadimgi xitoy yilnomalarida meloddan burungi yuzyilliklarda qadimgi turkiy davlatlardan borgan rasmiy matnlar, xoqonlar yo’llagan yorliqlarning unvoni Kul tigin va Bilga xoqon bitiglariga kiritilgan yorliqlar boshlanmasida keluvchi unvon singari edi [Bernshtam 1940,69–70]. Manbalar eng qadimgi hujjatlar tili ko’k turk bitiglaridan ko’pda farqlanmaganini ko’rsatmoqda.

Turk xoqonliklari davri hujjatchiligi

Bu davr turkiy rasmiy uslub tarixida ikkinchi bosqich sifatida o’ziga xos qirralari va taraqqiyot qiyofasiga ega. U o’z doirasiga VI–IX yuzyilliklarni qamragan. Mazkur bosqich hujjatchiligini bir–birining uzviy davomida turuvchi ikki bosqichga ajratish mumkin:

1) *Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliklari davri hujjatchiligi* (VI–VIII asrlar);

2) *Uyg’ur xoqonligi davri hujjatchiligi* (VIII–IX asrlar).

Turkiy ulusning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuksalish ro’y berib, buyuk saltanatlar qurgan, madaniy hayotda ulkan yutuqlarga erishgan turk xoqonliklari davri turkiy rasmiy uslub tarixida alohida o’ringa ega. Shu o’rinda, turk xoqonliklari davri hujjatlari uslubining o’ziga xos qirralari to’g’risida qisqacha izoh berib o’tish maqsadga muvofiqdir.

Ko’k turk xoqonligi 552 yili yuzaga keldi. Uning quruvchisi Bumin xoqondir. Turkiy xalqlar *türk* otini ham o’sha kezlarda olgan. Turk xoqonliklari davrining rasmiy yozmalari uslubi eng qadimgi turkiy davlatlar an’anasini saqlagan. Ular o’rtasiga chegara qo’yib bo’lmaydi. Biroq, turk xoqonliklari davridagi rasmiy uslub eng qadimgi davrlarning uslubini eski ko’rinishda takrorlamaydi ham. Bu davr rasmiy uslubi o’zigacha o’tgan qondoshlari yaratgan uslubning taraqqiyot cho’qqisiga erishgan ko’rinishidir. Uning yorqin namunalarini Bilga xoqon va Kul tigin bitigtoshlari tarkibiga kiritilgan yorliqlarda va ko’k turk xatida bitilgan ayrim vasiqalarda ko’rish mumkin. Ushbu davrdan qolgan rasmiy matnlar tahlili bu chog’lar hujjatchiligimiz uslub jihatdan anchayin yuksalganini ko’rsatmoqda. Hukmdorlar yorliqlarining kirish qismidan o’rin olgan unvon va murojaat qismlari ana shu davrda yanada takomil topgan, deyishga

to'la asos bor. Bu kezlardan qolgan rasmiy yozmalar ustida olib borgan tekshirishlar hujjat komponentlarining tug'al, ixcham holda bir tizimga joylashganligi, ularning uslub jihatdan yuksalganligini ko'rsatmoqda.

O'sha asrlarni qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalarning jadal rivojlangan davri deb atash mumkin. Xoqonlik o'z davrining o'lgan saltanatlari Xitoy, Eron, Vizantiyani bog'lab turuvchi chorrahada, Buyuk ipak yo'li savdosining eng muhim kesishmasida, Sharq va G'arbning o'rtasida mustahkam ko'priklar vazifasida o'z milliy manfaatiga uyg'un keladigan tashqi siyosatni ishlab chiqqan edi. Ular o'z elchilari va tashqi siyosati orqali ana shu manfaatni doimo yoqlab kelgan [Gumilev 2002,49-50].

Shuningdek, tarixiy manbalarda ham turkxoqonlaridan qo'shni ellarga yo'llangan diplomatik maktublar ko'k turk yozuvida bo'lganini tasdiqlovchi ma'lumotlar mavjud. Chunonchi, vizantiyalik tarxchi va diplomat Menandr 568 yili Istami xoqondan Konstantinopolga qiroli II Yustin qoshiga kelgan elchilarning qabuli to'g'risida ma'lumot bera turib, ular keltirgan maktub "skif yozuvi" bilan bitilganini qayd etgan [http://ru.wikipedia.org/wiki/Menandr_Protektor].

O'sha kezlarda davlat boshqaruvi va qonunchiligi bilan bog'liq matnlar uslubi taraqqiy etganini ko'rsatuvchi dalillar ham bor. Xususan, bu chog'lar "qonunlar, qonunchilik" ma'nosida *törü* (𐰚𐰆𐰏𐰍), "davlatni tutib turadigan qonunlar" anglamida esa *el tutsuqı* (𐰚𐰆𐰏𐰍 𐰚𐰆𐰏𐰍) birligi ishlatilgan. Ko'k turk bitiglarida bu atama bilan bog'liq quyidagi jumla e'tiborni tortadi: 𐰚𐰆𐰏𐰍 𐰚𐰆𐰏𐰍 𐰚𐰆𐰏𐰍 𐰚𐰆𐰏𐰍 *Türk bodunuğ tärıp äl tutsıqıñın* bunta urtum – "Turk xalqini to'plab davlatni boshqarish qonunlarini bu yerda yozdim" [Abdurahmonov, Rustamov 1982, 90]. Ushbu dalillarga tayanilsa, turkiy xalqlarning qonunchiligi bu kezlarda anchayin yuksalgani va ular muayyan tartibda to'planib, xalqqa yetkazish uchun toshbitiglardan foydalanilganini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, o'sha qadim chog'larda turkiy xalqlarning qonun ijodkorlari tomonidan yaratilgan nizom-qoidalar jamiyatda yetakchi ekanini ko'rsatuvchi o'rnaklarni N.Bichurin tarjima qilgan xitoy manbalarida ham ko'rish mumkin. Xitoycha manbada Samarqand to'g'risida mulohaza bildirila turib, "Bu yerda turk qonuni va turk yozuvi hukumron edi" deya ta'kidlanadi [Bichurin 1952, 281].

Hozirgi ish qog'ozlari ichida mustaqil tur sifatida amal qiluvchi hisobotning ham ilk ko'rinishlarini ayni kezdan qolgan matnlarda uchratamiz. Xususan, ko'k turk bitiglarining uslubi hisobot shaklini

eslatadi.

Bulardan boshqa hozirgi rasmiy yozmalar ichida alohida tur ko'rinish kasb etuvchi "tarjimai hol (avtobiografiya, o'z kechmishi)" va "tavsifnoma (xarakteristika)" janrining ilkin namunalari ham ko'k turk davrida yuzaga kelgan, deyishga asos bor. Masalan, To'nyuquq bitigida kunimizda yoziladigan tarjimayi holning kirishida keluvchi qolipli boshlanmaning shaklini uchratamiz: **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰇𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤 𐰇𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤 𐰇𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤 𐰇𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤** *Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabğaç äliñä qilintim. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti.* – "Bilga To'nyuquqman. O'zim Tabg'ach davlatida tarbiya topdim. Turk xalqi Tabg'achga qaram edi" [Is'hoqov, Sodiqov, Omonov 2009, 59, 70].

Hujjatchilik taraqqiyotida uyg'ur xoqonligi davri rasmiy matnlari uslubi turk xoqonliklari hujjatlari uslubini davom ettirish barobarida ayrim o'ziga xos jihatlariga ega. Xususan, turk xoqonliklari davrida «bitilgan narsa» ma'nosida ishlatilgan *bitig* so'zi uyg'ur xoqonligi davriga kelib *belgü* leksimasi bilan birga juft so'z hosil qilib "bitilgan narsa" ma'nosidan tashqari "nizom" anglamida ham qo'llanilgan. Masalan, Mo'yuncho'r bitigida: *bñ yñlliq tñmñn kñnlik bitigimin belgümin anta yasï taşqa yaratitim.* – "Ming yillik tuman kunlik bitig-belgim(davlat nizomi)ni u yerda yassi toshga yozdirdim" jumlası bor. Bundan ko'rinadiki, *bitig* leksemasi *belgü* so'zi qurshovida uyg'ur xoqonligi davrida ma'no kengayishiga uchragan.

Tahlillardan bu davr turkiy rasmiy uslub taraqqiy etgan ikkinchi bosqich ekani ko'rinadi.

IX-XIII asrlar hujjatchiligi

Ushbu davr o'zining taraqqiyoti davomida ikki bosqichni qamraydi: 1) X asrning ikkinchi yarmidan boshlab XII asrning so'ngiga qadar davom etgan *Qoraxoniylar davri rasmiy matnlari bosqichi*. 2) Qoraxoniylar hujjatchiligiga yondosh qadimgi davlatlari – *Qo'chu* va *Gansu davlati hujjatchiligi* amalda bo'lgan (IX-XIII yuzyilliklar).

X asrning ikkinchi yarmidan hokimiyatni idora qilish qoraxoniylar sulolasidan bo'lgan hukmdorlar qo'liga o'tishi bilan ma'lum bir muddat so'nib qolgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotda yana jonlanish, rivojlanish boshlandi. Qoraxoniylarning hokimiyatini mustahkamlash, jamiyatdagi turli siyosiy institutlarni tiklash, davlat siyosiy-ijtimoiy tuzumining usullarini belgilash, turli ijtimoiy tabaqalarning vazifasini tayinlash, ular o'rtasidagi muomala va munosabat normalarini, idora usuli nizom-qoidalarini ko'rsatib

berish vazifasi qo'yildi. Davr va jamiyat o'z ko'zqarashlarini o'zgartib bordi, bu rasmiy matnlarning mazmuni hamda tuzilishiga ta'sir etmay qolmadi. XI asrdan turkiy hujjatchilikning yangi qiyofasi ko'zga tashlana bordi.

Bu davr qonunchilik, hujjatchilik va rasmiy uslub rivojida ham yangi bosqich sanaladi. Bu kezda hokimiyatda, mafkurada, madaniyatda, ma'naviyatda, dunyoqarashda, din yo'nalishida yangi o'zan ochildi. Anashularning bari tilda aksetdi hamda til taraqqiyotida yangi bosqich fanda shartli ravishda "eski turkiy til bosqichi" nomi bilan ataluvchi, qoraxoniylar davri turkchasi boshlandi. Qadimgi turkiy adabiy til o'z o'rnini eski turkiy adabiy tilga bo'shatib berdi.

O'zidan burungi davrdan yuksak taraqqiy topgan matnchilik an'anasini singdirib olgan bu davr yangi-yangi hujjat turlarini yuzaga keltirdi hamda turkiy hujjatchilik tizimini tugallik sari yetakladi. Bizga qadar saqlangan rasmiy yozmalarining katta qismi ayni davrdan yetib kelgan. Rasmiy ish yozmalariga xos so'z va so'z birikmalari (kanselyarizm) rasmiy tilning me'yori sifatida mustahkam o'rnashdi.

Chunonchi, qoraxoniylar davrining vasiqlarida *bitig* so'zi "hujjat, vasiqa, akt" ma'nolarini tashigan. *Bitig* ni keng ma'noda hujjatlar otini yasashda qo'llash qoraxoniylar kanselyariyasining mahsulidir.

Bu davrda hujjatchilik ishining yo'lga qo'yiluvini davlat boshqaruvida qo'l kelishini Yusuf Xos Hojib quyidagicha ta'riflaydi:

Eđi keđ keräklig turur bu bitig,

Bitig birlä beglä etär el etig -

Bu hujjat juda ham keraklidir,

Beklar hujjat bilan elni idora etadilar [Sodiqov 2006, 85].

Qoraxoniylar saltanatining devon-mahkama idoralarini *bitigchi* boshqargan. Bu kezlarda bitigchi jamiyatda o'ziga xos mavqega ega ekanini "Qutadg'u bilig" asarida keltirilgan dalillar ham tasdiqlaydi.

Ushbu bosqich davlat boshqaruvi va qonunchiligi bilan bog'liq bo'lgan uslub taraqqiyotini, aytish mumkinki, uning eng yuqori cho'qqisini "Qutadg'u bilig" asarida ko'ramiz.

Qadimgi – Qo'chu va Gansu davlatlari hujjatchiligi ham o'ziga xos bo'lib, IX–XIII asrlarni o'z ichiga oladi. Bu kezlarda yashagan qavmdoshlarimiz o'zaro barcha huquqiy munosabatlarni hujjatlashtirishga alohida urg'u berishgan. Bu ularning huquqiy ongi anchayin yuksak ekanini dalillaydi. Shuning uchun bu kezda fuqarolarning xususiy-iqtisodiy munosabatlari qayd etilgan rasmiy matnlarning turi nihoyatda ko'p. Bugungi kunda kichik ko'ringan ayrim munosabatlar ham hujjatlashtirib qo'yilgan.

XIII–XVI asrlar hujjatchiligi

Bu davr hujjatchiligi tarixiy taraqqiyoti davomida to'rt bosqichni o'zida qamraydi. Bular:

- 1) *Chig'atoy ulusida amal qilgan hujjatchilik* (XIII–XIV asrlar);
- 2) *Oltin O'rda va undan keyingi xonliklar hujjatchiligi* (XIV asrning birinchi yarmidan XVI yuzyillikning ikkinchi yarmiga qadar);
- 3) *Temuriylar davri hujjatchiligi* (XIV asrning ikkinchi yarmidan XVI yuzyillikka qadar);
- 4) *Usmoniylar saltanatining dastlabki davri hujjatchiligi* (XV asrning ikkinchi yarmidan XVI asrga qadar).

Chingiziy hukmdorlarning O'rta Osiyodagi davlatchiligi tarixnavislikda Chig'atoy ulusi nomi bilan yuritiladi. Bu davr hujjatchiligining xos xususiyatlaridan biri ular turkiy til va turkiy rasmiy uslubni devon-mahkama amaliyotiga keng yoyganida ko'rinadi.

Chig'atoy xonlari davrida davlatning bosh qonunlar majmuasi sifatida *yasa* atamasi muomalaga kiritildi. Shuningdek, bu kezlarda yorliqning qo'llanish doirasi kengaydi. Elchi va choparlarning xavfsizligini ta'minlashga yo'naltirilgan *bayza* = *payza* deb ataluvchi yangi hujjat turi ishlab chiqildi. Hukmdorlar devonida alohida fuqarolarning shikoyatlari bilan ishlovchi *yazğuçı* lavozimi joriy qilingan. Bu to'g'rida arab sayyohi Ibn Battuta o'z yozmalarida yozib qoldirgan. U Xorazm amiri devonxonasining ishlash mexanizmini quyidagicha ta'riflaydi: “Bu amirning odati shunday ekanki, qozi har kuni uning qabulxonasiga kelib maxsus joyga o'tirar, u bilan birga faqihlar, xattotlar kelishar ekan. Qozining to'g'risida bosh amirlardan biri va sakkiz nafar katta turk amirlari va *yazğuçı* deb ataladigan shayxlar joylashadi. Odamlar shu mansabdorlarga o'z shikoyatlarini aytishadi. Agar ish shariatga oid bo'lsa – qozi, boshqa ishlarga oidlarini esa mana shu amirlar hal qilib beradi. Qozi bilan amirlarning qarorlari aniq va adolatli bo'ladi. Chunki ularni ma'lum bir tomonning tarafini olishda ayiblasholmaydi, bular pora ham olmaydi” [Ibrohimov 1993, 60]. Matndagi *yazğuçı* asl arabcha matnda ayni shaklda kelgan. Bu uning mansab oti sifatida kelayotganini ko'rsatadi. Ushbu ma'lumotda: “Boshqa ishlarga oidlari” deganda fuqarolar o'rtasidagi oldi-sotdi, ijara, meros olish singari notarial ishlar nazarda tutilmoqda.

Oltin O'rda va undan keyingi – Qrim, Qozon xonliklarida ish yurtish amaliyoti o'zidan avvalgi davrlar hujjatchiligi uslubini davom ettirgani bilan turkiy rasmiy uslub tarixida ajralib turadi.

Temuriylar davriga tegishli rasmiy matnlar ustida olib borilayotgan lingvistik tadqiqotlar temuriylar davri hujjatchiligini rasmiy uslub taraqqiyotidagi alohida bosqich sifatida o'rganish kerakligini ko'rsatmoqda [Omonov 2007, 117–120]. Ushbu davr ish yuritish amaliyotida rasmiy matn tuzish an'anasi tugal bir holda shakllangan hamda temuriylar qo'l ostidagi barcha o'lkalarda hujjat bitishning yagona andozasi amal qilgan.

Ushbu davr ish yuritish amaliyotida qo'llangan ayrim hujjat turlari va ularni anglatuvchi nomlar qadimgi qo'llanish qurshovidan boshqa ma'noda ishlatilgani oydinlashmoqda. Ushbu mulohazalar dalilini birgina *nišan* va *tüzük* atamalarining tahlili misolida ham ko'rish mumkin.

Temuriylar zamoniga kelib devon-mahkama idoralarida *yarliğ* atamasi bilan yonma-yon unga teng keluvchi hujjatning huquqiy nomi sifatida qadimgi rasmiy yozmalar uslubida “belgi, muhr” ma'nosida ishlatilgan *nišan* birligi iste'molga kiritildi. Buni temuriylar davridan qolgan hujjatlar tasdiqlaydi. Xususan, Umarshayx mirzoning 1469 yildagi vasiqasida u quyidagi jumlada kelgan: *yilda yangi nišan tilämäyin bu nišan bilä yil sayu heč türlüg saliq salmayin daftarlarğa surusun*. – “Har yili yangi nishon (yorliq, hujjat) so'ramasdan, ushbu nishon (hujjat) bilan yil bo'yi hech qanday soliq solmay, (krim-chiqim) daftarlarga qayd etilsin” [Omonov 2003, 137–139]. Yoki 1422 yili Hirotda bitilgan Shohruh mirzo devonxonasiga tegishli hujjatda ham buni ko'rish mumkin: *pak nišan bermiş erdik* – “haqiqiy hujjat bergan edik”. Shuningdek, hujjat tersida ham hujjatni uning egasi olgani bitib qo'yilgan qaydda ham «nishon» hujjat nomini aglatib kelgan: *nišanni İsmāyil aldı* – “hujjatni Ismoil oldi».

Endigi o'y-qarashlarimiz *tüzük* atamasi bilan bog'liq.

Hujjatchilik amaliyotida davlatning bosh qomusi anglamida *tüzük* atamasining qo'llanilish davri ham temuriylar davriga borib taqaladi. Buning isbotini buyuk sarkarda va yurt egasining tuzuklaridagi ma'lumotlardan, o'sha zamon tarixchilarining Temur va temuriylar faoliyatiga bag'ishlangan asarlaridan topamiz.

“Temur tuzuklari» asarida *tüzük* atamasining mohiyatini belgilovchi shunday so'zlar bor: “Saltanatni boshqarishimda uchragan har qanday voqea va ishni to'ra va tuzuk asosida ado etdim” [Temur... 1996, 72–73]. Sulton Temurbek qurgan davlatning boshqaruv tizimini o'rganishda bosh manba o'rnida turuvchi asarda keltirilgan ushbu qaydlar yurt egasining o'z tilidan aytilmoqda. Asarni o'qishda davom etamiz: “Dinu shariat ishlari tuzukini tartibga keltirganimdan keyin, saltanatim korxonasining tuzukini tuzishga

kirishdim” [Temur... 1996, 80]. Asardan olingan ushbu uzundi mazmunidan ham Temurbek saltanat boshqaruvida *törä* va *tüzük* ka asoslangani oydinlashmoqda.

Hokimiyatni idora qilish Temur va temuriylar sulolasidan bo'lgan hukmdorlar qo'liga o'tishi munosabati bilan ma'lum bir davrlarda so'nib qolgan madaniy va ijtimoiy hayotda yana jonlanish, rivojlanish boshlandi. Mahalliy hukmdorlarning hokimiyatini mustahkamlash, qo'lga kiritgan yutuqlarini saqlab qolish, kelajak taraqqiyot uchun yo'l-yo'riqlar ko'rsatish, davlat siyosiy-ijtimoiy tuzumining usullarini belgilash, turli ijtimoiy tabaqalarning vazifasini tayinlash, davlat boshqaruvining nizom-qoidalarini ko'rsatib berish kun tartibidagi masalaga aylandi.

Ayni masalani hal etish uchun Sohibqiron Temurbek eski turkiy boshqaruv an'analariga sodiq qolgan holda, davlatni idora qilish usulini, siyosatini, qonun-qoidalarini, rasmu odatlarini, axloq me'yorlarini o'zida mujassamlashtirgan *nizomnoma*, qomussifatida “Temur tuzuklari» asarini yaratdi. Asar oldiga qo'yilgan talab juda muhim edi. Unda yuzaga kelgan yangiliklar, ularni mustahkamlash, idora qilish usullari, oddiy fuqaro (“el kishi» – Sohibqiron Temurbek ta'biri)dan tortib oliymansab beglar va amirlar fe'l-atvori qanday bo'lishi lozimligi, davlat qurilishi, iqtisod va xo'jalik, ma'rifat va obodonchilik, davlatini mustahkamlash, umuman siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy, moddiy-madaniy, axloqiy-tarbiyaviy singari masalalarga o'sha davr talabi nuqtai nazaridan yo'l-yo'riqlar ko'rsatish, javob berish kerak edi

Sulton Temurbek yangi davr, yangi bosqichning qonunshunosi va mafkurachisi sifatida mana shu masalalarga javob berdi. Bu davr qonunchilik va davlat boshqaruvi tizimida ham yangi bosqich sanaladi. Bu kezda hokimiyatda, mafkurada, madaniyatda, ma'naviyatda, dunyoqarashda yangi o'zan ochildi. Ana shularning bari tuzuklarda aks etdi hamda qonunchilik taraqqiyotida o'tmish turkiy davlatlar qonunchiligidan ulgu olgan, tuzuklarga asoslangan boshqaruv tizimining yangi, o'ziga xos davri boshlandi. Yasaga asoslangan eski qonunchilik o'z o'rnini tuzuklarga bo'shatib berdi.

Chingiziy sulolalar davlat qonunlarini angalatgan *yasa* temuriylar davlatida ham qo'llangan. Biroq bu davrga kelib uning qo'llanuv tegrasi toraygan. Temuriylar zamonida u “jinoyat kodeksi» anglamida ishlatilgan. Buning dalilini ham tuzuklarning o'zidan topamiz: “O'g'rilar xususida buyurdimki, ular qaerda bo'lmasin, tutib olinsa, yasa bo'yicha jazolansin. Kimki bironing molini zo'rlik bilan tortib olgan bo'lsa, mazlumning molini zolimdan qaytarib olib,

egasiga topshirsin» [Temur... 1996, 94]. Yoki “Amr etdimki, “o’g’ri va qaroqchilarni” “yasa” asosida jazolasinlar” [Temur... 1996, 119]. Faktlar tahlilidan “yasa” u kezlarda jinoiy jazolar kodeksi vazifasini bajarganini ko’rsatmoqda.

Asosiysi, temuriylar davrida yuzaga chiqqan rasmiy uslub qadimgi ko’k turk yozuvli bitiglar, shuningdek, keyingi xoqonlik va davlatlar zamonida amalda bo’lgan turkiy rasmiy uslubning davomida turadi; shakl va tuzilishi, ifoda usullari bilan ularni to’ldiradi, mukammallik pog’onasiga ko’taradi.

Usmoniylar o’z saltanatida ham davlat boshqaruvining dastlabki yillaridan to XVI asrga qadar temuriylar va boshqa turkiy davlatlarda amalda bo’lgan hujjatchilik an’analarini qabul etgan. Saltanat hukmronligining dastlabki yillarida yaratilgan hujjatlarning tili va uslubi eski o’zbek adabiy tili hujjatchiligi an’anasiga tayangan edi.

Umuman, turkiy rasmiy uslub eng qadimgi kezlardan XVI asrdagi ko’rinishiga yetgunga qadar bir qancha lingvistik takomil bosqichlarini o’tgan. Ushbu takomil bosqichlar bir – birini uzviy davomida turishi bilan birga o’ziga xos xususiyatlari bilan ham ajralib turadi.

Umuman, adabiy tilning yuzaga kelishida yozma adabiyot bilan bir qatorda boshqa uslublarning ta’sirini ham kuzatish mumkin. Bu jarayonda, ayniqsa, rasmiy uslubning ta’siri katta. Turmushda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar murakkablashgan sari rasmiy matnlarga ehtiyoj tobora ortib borgan. Rasmiy munosabat – turli qabila-urug’larning xalq sifatida shakllanish bosqichiga qadam qo’yayotganini ko’rsatuvchi asosiy dalildir.

Xulosa

Muayyan bir til tarixining turli davrlarida til vositalarining boshqasi bilan almashinuvi (o’rnini egallashi), uning qurilishi va me’yorida sifat jihatdan o’zgarishlar sodir bo’lgani uchun ham tilning taraqqiyot bosqichlarini davrlarga ajratiladi. Turkiy rasmiy uslubning yuzaga kelishi va uning XVI asrgacha bo’lgan tarixiy taraqqiyotini bir – birini uzviy davomida turuvchi hamda o’ziga xos xususiyatlari bilan farqlanib turadigan to’rt bosqichga ajratish mumkin.

Turkiy rasmiy uslubning tarixiy taraqqiyotida Turk xoqonliklari davri hujjatchiligi va Qoraxoniylar davri hujjatchiligi hamda Temuriylar davri hujjatchiligi alohida ahamiyatga ega.

Turkiy rasmiy uslubning takomil bosqichlari tahlili turkiy

saltanatlarning ish yuritish amaliyotida rasmiy matn tuzish an'anasi tugal bir holda shakllanganligini hamda ular qo'l ostidagi barcha o'lkalarda hujjat bitishning yagona andozasi amal qilganligini ko'rsatdi.

Adabiyotlar

- Абдурахмонов, Ғ., Рустамов, А. 1982. *Қадимги туркий тил*. Тошкент.
- Баскаков, Н.А. 1969. *Введение в изучение тюркских языков*. Москва.
- Бернштам, А. 1940. "Уйгурский юридические документы". *ПИ. Выпуск* № 3. Москва – Ленинград.
- Бичурин, Н.Я. 1950-1953. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. 3 тома. Москва – Ленинград.
- Гумилев, Л.Н. 2002. *Қадимги турклар*. Тошкент.
- Иброҳимов, Н. 1993. *Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати*. Тошкент.
- Исҳоқов, М., Содиқов, Қ., Омонов, Қ. 2009. *Мангу битиглар*. Тошкент.
- Кодухов, В. 1974. *Общее языкознание*. Москва.
- Омонов, Қ.Ш. 2003. "Умар Шайх Мирзонинг уйғур ёзуви нишони хусусида". *Филология янги юзйилликда: фаннинг тугун ва ечимлари*, 58 – 64. Тошкент.
- Омонов, Қ.Ш. 2007. "Темур ва темурийларнинг эски ўзбек адабий тилидаги хужжатлари". *Темурийлар салтанатида давлатчилик ва ренессанс*, 94 – 102. Тошкент.
- Омонов, Қ.Ш. 2010. "Асар отида келган "қут" сўзи тўғрисида". *"Қутадғу билиг" – буюк маънавий мерос*, 43 – 50. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2004. *Қўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2006. *Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши*. Тошкент.
- Темур тузуклари*. 1996. Тошкент.
- http://ru.wikipedia.org/wiki/Менандр_Протектор

K. Omonov

(Tashkent, Uzbekistan)

mmi.prorektor@tsuos.uz

The stages of the development of the official style and the issues of the periodization in the history of turkic languages

Abstract

Turkic languages have an ancient history. It has passed through many stages of development until today's state. In this process, it met the internal and external changes. This can be seen in the development of the official style of the Turkic languages. This article analyzes the history of Turkish language documentation, the history of the official written style, the process of its development and the study of this process in periods.

In the article, the author argues that the language of Blue Turkic script should be considered as the basis of all styles, and tries to base his ideas on examples from the ancient period of the Turkic language. The history of Turkic documentary, the emergence and development of the official style consist of several periods. The author recommends studying it in the following main stages: "Documentary of the most ancient times", "Documentary of the Turkic Khanate", "Documentary of IX-XIII centuries", "Documentary of XIII-XVI centuries". The article also notes that these periods consist of internal stages. The author emphasizes the tradition of writing official texts was completely formed, and it was a single standard of documentation in the practice of the documentation of the Turkic kingdoms.

Key words: *Turkic languages, Blue Turk, official style, stage, periodization, Turkic documents, Turkic khanate.*

About the author: *Kudrat Omonov – Doctor of Sciences in Phlology, Professor, Tashkent State University of Oriental Studies.*

Recommended citation: Omonov, Kudrat. 2020. "Turkiy tillar tarixida rasmiy uslubning takomil bosqichlari va davrlashtirish masalalari". *Oltin bitiglar* 2: 33—48.

References

- Abdurahmonov, G., Rustamov, A. 1982. *Qadimgi turkiy til*. Toshkent.
- Baskakov, N.A. 1969. *Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazikov*. Moskva.
- Bernshtam, A. 1940. "Uygurskiy yuridicheskie dokumenti". *Pl. Vipusk* № 3. Moskva – Leningrad.
- Bichurin, N.Y. 1950-1953. *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. 3 toma*. Moskva – Leningrad.
- Gumilev, L.N. 2002. *Qadimgi turklar*. Toshkent.
- Ibrohimov, N. 1993. *Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati*. Toshkent.
- Is'hoqov, M., Sodiqov, Q., Omonov, Q. 2009. *Mangu bitiglar*. Toshkent.
- Koduxov, V. 1974. *Obshee yazikoznanie*. Moskva.
- Omonov, Q.Sh. 2003. "Umar Shayx Mirzoning uyg'ur yozuvli nishoni xususida". *Filologiya yangi yuzyillikda: fanning tugun va yechimlari*, 58 – 64. Toshkent.
- Omonov, Q.Sh. 2007. "Temur va temuriylarning eski o'zbek adabiy tilidagi hujjatlari". *Temuriylar saltanatida davlatchilik va renessans*, 94 – 102. -Toshkent.
- Omonov, Q.Sh. 2010. "Asar otida kelgan «qut» so'zi to'g'risida". *«Qutadg'u bilig» – buyuk ma'naviy meros*, 43 – 50. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2004. *Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2006. *Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi*. Toshkent.
- Temur tuzuklari*. 1996. Toshkent.
- http://ru.wikipedia.org/wiki/Menandr_Protektor